

Szilágyi Imre

KRAJINA ÉS VIDÉKE

*Szerbek és horvátok egymás ellen*¹

*„Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,
szorítja, nyomja, összefogja
egyk dolog a másikat
s így mindenik determinált.”
József Attila*

Jugoszlávia véres széthullása sokak számára igen váratlan és szinte teljeséggel érthetetlen esemény volt. Spiró György tanúbizonysága szerint maguk a délszlávok sem számítottak erre: „Álmukban sem jutott a jugoszlávok eszébe, hogy szétesik az országuk, és háború lesz. Fél évvel a háború kitörése előtt a legjobb íróik még azt hitték, hogy nincs semmi baj, közös érdek a jugoszláv belső piac megőrzése, szeretik azok a népek egymást, az ott létező vallások nem gyűlölködőek – személyesen jelen voltam, amikor erről beszélgettek Franciaországban.”² Nincs okunk arra, hogy kételkedjünk a délszlávok nyelvében és kultúrájában jártas Spiró György által elmondottakban. Ugyanakkor azonban számos olyan forrás van, amely mindennek az ellenkezőjéről tanúskodik. Ezek közül elsőként Eörsi István 1992-es visszaemlékezését idézem: „1987-ben megkérdeztem barátomat Danilo Kišt, hogy miért él Párizsban, miért nem megy haza Belgrádba. 'Mert nem bírom elviselni, hogy a szerbek és a horvátok a legszívesebben leöldösnék egymást' – felelte ő. – 'Elment az eszed – mondtam – én gyakran járok Jugoszláviában, de ebből semmit sem tapasztaltam.' – 'Mert semmit sem értesz – válaszolta Danilo –, én vagyok az utolsó ju-

¹ Készült az OTKA T-049173. sz. kutatási programjának keretében.

² Dömötör Ági: Spiró György: Féltem Magyarországot. <http://www.origo.hu/programajanko/20090525-spiro-gyorgy-feltem-magyarorszagot-interju-a-fogsag-irojaval.html>

goszláv író.’ Azóta kiderült, mennyire igaza volt, a szerbek és a horvátok ugyanolyan engesztelhetetlen élvezettel mészárolják egymást, mint a háború idején.”³

Úgy vélem, a két magyar író tanúbizonysága arra a paradoxonra mutat rá, hogy a délszláv válság békés megoldása elvileg legalábbis nem volt lehetetlen, másrészt viszont arra, hogy a délszláv társadalom belső feszültségei, a felmerülő, egymást igen gyakran kizáró alternatívák nem igazán tettek lehetővé más megoldást, mint a szétesést. Ennek lehetőségét Ágh Attila már 1988-ban valószínűsítette. A Jugoszlávián belül húzódó strukturális törésvonalra utalva így írt: „Ez a feszültség a két zóna között a társadalom mélystruktúráiban olyan erős lehet, hogy felvetheti Jugoszlávia belső, nemzeti egysége fennmaradásának kérdését.”⁴ Mindezzel összefüggésben érdemes rámutatni arra a bonyolult összefüggésrendszerre, ami az úgynevezett titói Jugoszlávia egészét jellemezte. Bár a politikai rendszer alapja kétségtől a sztálini típusú diktatúra volt, s az egypártrendszerű hatalomgyakorlás egészen a nyolcvanas évek végéig fennmaradt, a délszláv államnak számos olyan sajátossága volt, amely a szabadság magasabb fokával különböztette meg magát a többi szocialista országtól. Az utazási és külföldi munkavállalás szabadságát éppoly fontosnak tartom, mint az öngazgatói szocializmust, vagy azt az egyébként gyakran joggal vitatott rendszert, amely a nemzetek és nemzetiségek együttélését igyekezett szabályozni. Az említett témáknak hatalmas irodalma van, ezek közül kettőt emelek ki. Elsőként azt, hogy egy amerikai szerző – aki meglehetősen szkeptikus volt a jugoszláv rendszert illetően, sőt 1979-ben megjelent írásában még a polgárháború lehetőségét sem zárta ki – úgy vélekedett, hogy „az öngazgatói szocializmus nagyszerű emberi kísérlet”.⁵ Másodszor azt, hogy a korábbi alkotmányokra is építő 1974-es föderatív alkotmány – a jugoszláv társadalom multietnikus jellegét szem előtt tartva – az ott élő népeknek és nemzetiségeknek rendkívül kiterjedt jogokat adott. Akkor nyerte el széleskörű illetékességi körét a két autonóm tartomány Vajdaság és Koszovó, akkor kapták meg az alkotmányos nemze-

³ Eörsi István: Mi nem látszik a magasból? *Kritika*, 1992/12, 12–13. o.

⁴ Ágh Attila: Közép-Európa távlatai. *Tiszatáj*, 1988/11.

⁵ Robin Alison Remington: Yugoslavia. In: Theresa Rakowska-Harmstone–Andrew Gyorgy (ed.): *Communism in Eastern Europe*. Bloomington–London, Indiana University Press, 1979, 240.

teket megillető jogokat a boszniai muzulmánok, akkor szereztek nagyfokú önállóságot a tagköztársaságok.⁶ Ilyen keretek között virágzott ki az a sokszínű, kozmopolita kulturális élet, amelyet számos, a jugoszláv politikai rendszerrel szemben álló művész emleget azóta is, érzékelhető nosztalgiával.⁷

Mindezek miatt nem volt egyértelmű, hogy valóban szétválík-e az ország, és ha igen, akkor szükségszerűek-e a véres összecsapások. Danilo Kiš arra a (külföldiek előtt nyilván kevésbé ismert) politikai és értelmiségi retorikai háborúra utalt, ami mögött sok minden meghúzódott, s ami igen nagy valószínűséggel vetítette előre a véres kifejtet.

A történelmi, alkotmányjogi és politikai háttér

A szerbek és horvátok egymás közötti viszonyára 1990 után több dolog is erős hatást gyakorolt, amelyek közül a következőket emelem ki: 1, a történelem (beleértve a közelmúltat is) eseményei és ezek értelmezése. 2, a délszláv alkotmányról, az államról és az államot alkotó nemzetek jogairól alkotott eltérő értelmezések. 3, az 1980-as évek gazdasági társadalmi válsága. 4, a nemzetállam létrehozásának vágya. 5, a politikai osztály törekvései. 6, a mindkét oldalon megtalálható szélsőséges erők tevékenysége (ezek gyakori kapcsolatait az 1990 és 2000 között Horvátországban és Szerbiában fennálló hatalommal).

A történelmi események a két nép közötti együttműködésre éppúgy szolgáltatnak példát, mint a véres leszámolásra. Az viszont már politikai megfontolás kérdése, hogy az értelmiségiek és a politikusok a közös történelem eseményeit hogyan értelmezik, és mit hangsúlyoznak belőle. Gyáni Gábor a kilencvenes évek elején arra hívta fel a figyelmet, hogy a „sikeres politizálás mércéjeként a múlt, mint a közelmúlt tagadásának továbbvitele szolgál.”⁸ A délszláv köztársaságokban nagyon is éltek ezzel a lehetőséggel, egyúttal azonban a közelmúlt eseményeinek manipulatív bemutatása is megfelelő eszköznek bizonyult.

⁶ Monika Beckman-Petey: *Der jugoslawische Föderalismus*. München, R Oldenbourg Verlag, 1990, 106–135.

⁷ Aleš Debeljak: *Otthon és külföld*. Budapest–Pécs, JAK–Jelenkor, 1998, 16–39.

⁸ Gyáni Gábor: *A hagyomány, mint politikai kultusz*. 2000, 1992/július, 3–6.

A titói Jugoszláviában felgyülemlett feszültséget a forradalmi vezetők jelentős részének halála után (az 1970-es évek vége, az 1980-as évek eleje) fellépő politikusok egyfelől egyre kevésbé voltak képesek kezelni, másfelől egyre inkább saját politikai törekvéseik szempontjából kívánták kihasználni. Mindkét népnek voltak olyan múltból fakadó sérelmei, amelyeket instrumentalizálni lehetett. Horvátok és szerbek máshogyan értelmezték és értelmezik azt a feszültséget, ami a két nép között a Khuen-Héderváry kormány idején (1883–1903) alakult ki, s amikor a Mi és a Ti megkülönböztetés immár a tömegkommunikáció szintjén zajlott.⁹ A horvátok emlékezetében a két világháború közötti Jugoszlávia a kényszerű együttélés, a szerb célokat szolgáló centralizált állam időszaka, amikor is a horvát nemzeti érdeket számos sérelme érte. Ezek közül a belgrádi parlamentben 1928 júniusában történt, három horvát halottat követelő lövöldözés az egyik leggyakrabban hangoztatott sérelem.¹⁰ A szerbek mindekelőtt a második világháború idején fennálló fasiszta/usztasa kvizling állam, a Független Horvát Állam által a szerbekkel szemben elkövetett népirtást és a szerbek elűldözését tartották számon. A Jasenovacban megöltek (és nem csupán szerbek) számát 1946-ban mintegy 46 ezerre becsülték, majd ez a szám az évek során 5-600 ezerre növekedett. A horvátok úgy vélték, hogy a szerbek szándékosan eltúlozzák az áldozatok számát annak érdekében, hogy a horvátokat, mint népirtásra hajlamos nemzetet mutathassák be.¹¹ Az erről szóló vita mind a mai napig nem fejeződött be, én azonban itt csak arra szeretnék utalni, hogy a nyolcvanas évek végén ez a kérdéskör adta az egyik gyúanyagot. A horvátok viszont mindekelőtt a partizánok háború utáni törvénytelen leszámolásait hánytorgatták fel, mert e leszámolások során igen nagyszámú horvátot végeztek ki bírói ítélet nélkül. Ez a vita sem fejeződött be (már csak azért sem, mert Horvátország és Szlovénia területén újabb és újabb tömegsírokat tárnak fel), de egy kutató 1992-ben 45 és 55 ezer közöttire becsülte az áldozatok számát.¹²

⁹ Mato Artuković: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova* (Srbobran 1884–1902). Zágráb 1990, Naprijed.

¹⁰ Dušan Bilandžić: *Hrvatska moderna povijest*. Zágráb 1999, Golden Marketing, 621. o.

¹¹ Ivo Goldstein: *Croatia. A History*. London 1999, Hurst & Company, 200–201. o.

¹² Ivo Goldstein: i. m. 155. o.

Bár a titói Jugoszlávia nem sok teret engedett a nemzeti viszályok feltörésének, az 1960-as évek második felében szerbek és horvátok között igen komoly vita alakult ki. Az úgynevezett „horvát tavasz” Magyarországon még alig elemzett időszakában a horvát reformkommunisták kiálltak a horvát gazdasági és kulturális érdekek védelme mellett, felvetették a horvát államiság kérdését, a horvátországi szerbek viszont autonómiára törekedtek. Dušan Bilandžić szerint a „horvát nacionalizmus elleni kampányban a szerbek többsége mind saját maga, mind Horvátország szempontjából tragikus szerepet játszott”.¹³ A következő vitatémát az 1986-ban ismertté vált úgynevezett szerb Memorandum vetette fel. A Memorandum szerzői úgy vélték, hogy a szerbeket Jugoszláviában az élet szinte minden területén hátrányos megkülönböztetések érik, s különösen a koszovói és horvátországi szerbek sorsát tartották elfogadhatatlannak. Szóvá tették, hogy a horvátországi szerbek száma az 1948-as népszámlálás óta csökkent, hogy kulturálisan és gazdaságilag hátrányos helyzetben élnek és úgy vélték, „a szerb nép történelmi és demokratikus joga, hogy helyreállítsa teljes nemzeti és kulturális integritását, függetlenül attól, hogy melyik köztársaságban vagy tartományban él.”¹⁴

Ezzel azonban már elérkeztünk a következő, és megítélésem szerint az egyik legfontosabb problémához. A Memorandum ugyanis azt az állapotot kérdőjelezte meg, amelyen a titói Jugoszlávia bizonyos értelemben 1946-tól, de mindenekelőtt 1974 óta nyugodott. A jugoszláv köztársaságok ugyanis meglehetősen nagy önállósággal bírtak és ebbe nemigen fért bele, hogy az egyes köztársaságok beleszóljanak egymás „belügyeibe”. A köztársaságok egymáshoz, illetve a központi kormányhoz való viszonyáról folytatott, a titói Jugoszlávia történetének egészét végigkísérő vita ekkor kapott újabb, és ezúttal végzetesnek bizonyuló lendületet. A vitát rendkívül erőteljesen meghatározta Slobodan Milošević stílusa, ő ugyanis Juhász József szavai szerint „feltűrt ingujjal” kezdett politizálni.¹⁵ A politikai légkört erőteljesen mérgezte az a vitastílus, az az ellenségkeresés és ellenségképzés, aminek jelei ugyan már az 1980-as évek kezdetétől meg-

¹³ Dušan Bilandžić: i. m. 681. o.

¹⁴ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest 1999, Aula, 197. o.

¹⁵ Ugyanott.

figyelhetőek voltak, de az ő 1986-os fellépésétől kezdve eluralkodott a délszláv sajtóban és a szerb tömegtüntetéseken.¹⁶

A vitának két központi kérdése volt, s mindkettő érintette az alkotmányos berendezkedést. Egyfelől az, hogy az immár szinte működésképtelen Jugoszláviát úgy kell-e modernizálni, hatékonytá tenni, hogy csökkentsék az egyes köztársaságok illetékességét és növelik a központi kormányzat szerepét. A központi kormányzat és a több köztársaságban élő szerbek ezt támogatták. A horvátok és a szlovénok azonban legalább az 1974-es alkotmány által biztosított köztársasági „autonómiát” szerették volna megőrizni, de az idő előrehaladtával egyre inkább növelni akarták önállóságukat. A másik kérdés az volt, hogy meg kell-e őrizni az addigi döntéshozatali mechanizmust, azt, hogy a szövetségi vezetésben az „egy föderális egység – egy szavazat” elve érvényesüljön.¹⁷ A szerbek és a szövetségi kormány úgy vélte, hogy a modern képviseleti demokrácia elveinek érvényesítése az „egy ember egy szavazat” elvének bevezetését követeli meg. A horvátok (Zdravko Tomac) és a szlovénok (Ciril Ribičič) évekig tartó harcot folytattak ezen elv érvényesítése ellen, mert úgy vélték, hogy ebben az esetben sérül az a korábbi alkotmányos elv, amelynek értelmében nem lehet leszavazni az egyes föderális egységeket, az államalkotó nemzeteket/köztársaságokat.

Ha abból indulunk ki, hogy a Jugoszláviát alkotó népek egy nemzetet alkotnak, akkor az egy ember egy szavazat elv híveinek igaza van. A délszláv népek azonban (az albánokról nem is beszélve) nem alkottak egyetlen jugoszláv nemzetet, hanem különböző nemzetek tagjaiként éltek. Ezért a többiek mindenekelőtt attól tartottak, hogy a legnagyobb számú nemzet, a szerb ezen elv segítségével állandóan leszavazhatja őket. Bár az összes nem szerb lakos összefogásával a szerbek elvileg leszavazhatók lettek volna, az eltérő érdekek miatt a gyakorlatban ilyen összefogást nem lehetett volna megvalósítani. Az említett és itt tovább nem részletezendő vita,¹⁸ és néhány egyéb körülmény az önálló nemzetállam kialakításának igényét vetette föl a horvátok és a szlovénok körében. Az önálló nemzetállamot hosszú ideig konföderatív keretben szerették volna megvalósítani,

¹⁶ Anđelko Milardović: *Srbijanski masovni pokret i hrvatsko pitanje*. Zágráb, Globus [etc.] 1991.

¹⁷ Juhász József: i. m. 159. o.

¹⁸ Lásd Juhász József i. m., és Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest 1998, Teleki László Alapítvány.

a szerbek azonban ezt saját szempontjukból veszélyesnek ítélték és elutasították. Emiatt újabb alkotmányjogi vita kezdődött. Joguk van-e a jugoszláv államot alkotó nemzeteknek arra, hogy éljenek az 1946-os alkotmány óta elvben létező elvvel, amelynek értelmében kiválhatnak az országból. A szerbek egy része, és a központi hatalom vitatta, hogy ezt a politikai elvet a gyakorlatban érvényesíteni lehetne. A szerbek másik része (és ide tartozott a szerb politikai osztály jelentős része) ezt abban az esetben fogadta volna el, ha a népek önrendelkezési elvének értelmében azok a szerbek, akik nem kívántak kiválni Jugoszláviából, jogot kaptak volna arra, hogy ne legyenek az újonnan létrehozandó nemzetállamok alattvalói. A horvátok úgy vélték, hogy az önrendelkezést a köztársaságok alkotta keretben kell megvalósítani, az ott élő nem horvátoknak pedig biztosítani kívánták az őket megillető emberi és polgári jogokat. Ez azonban az adott esetben azt jelentette, hogy az addig államalkotó státussal bíró szerbek azontúl kisebbségi helyzetbe kerülnek, ők azonban ezt elfogadhatatlannak tartották. Horvát érvelés szerint a szerbek, akik igen nagy számban voltak tagjai az állampártnak, a rendszerváltástól kiváltságos helyzetüket féltették. Az állami hivatalokban funkcióval bíró szerbek leváltását a horvátok a rendszerváltás természetes következményeként értelmezték, míg a szerbek az etnikai tisztogatás, második, a szerbek elleni mindennapi (az utcákon, a munkahelyen és az iskolákban megnyilvánuló) agressziót követő adminisztratív szerbellenességnek. Szerb állítás szerint az elbocsátásokat a munkahelyi fegyelem (a szerbek szerint mondvacsinált) megsértésével indokolták, illetve azzal, hogy a szerbek nem voltak hajlandók aláírni a horvát rezsim iránti hűségnyilatkozatot.¹⁹ Ugyanakkor aggasztó, hogy a horvátok már az 1960-as évek óta folyamatosan kifogásolták, hogy a horvátországi szerbek a pártban, illetve bizonyos állami intézményekben (például a katonaságnál és a rendőrségnél) létszámukhoz képest túlzott arányban vesznek részt. Az ezzel kapcsolatos horvát álláspontra pontosan illik az, amit Kovács Tamás történész a *numerus clausus*-ról írt: „Az 1920-ban elfogadott *numerus clausus* tehát egy valós társadalmi problémát akart kezelni, de a probléma megoldása teljesen félrecsúszott.”²⁰

¹⁹ *Srbi. Izbeglice, prognanci i raseljena lica krajem XX veka*. Bilten Documentaciono informacioni centar Veritas. 1999 december.

²⁰ Kovács Tamás: *A numerus clausus*. <http://www.hdke.hu/index.php?menu=070202&mgp=1&app=info&page=main&artid=2fa9f235392a5ba869d202a4a30066cf>

Rendszerváltás és politikai hisztéria

Az etnikailag rendkívül vegyes Jugoszláviában, s ezen belül Horvátországban a (demokratikus) nemzetállamot nem lehetett olyan könnyen létrehozni, mint az etnikailag nem keveredő csehek és szlovákok esetében. A megoldhatatlan problémák olyan helyzetet teremtettek, amit Bibó így foglalt össze: „A politikai hisztéria kiindulópontja mindig a közösségnek valamiféle *megrázkódtató történelmi tapasztalata*, és pedig nem akármilyen megrázkódtatás, hanem olyan, melyről a közösség tagjai úgy érzik, hogy annak elviselése és a belőlük származó problémák megoldása a közösség erejét meghaladja. (...) Az igazi, nagy közösségi hisztéria azonban az, amikor együtt vannak annak összes jellegzetes tünetei: a közösségnek a realitásoktól való elrugaszkodása, az élet által feladott problémák megoldására való képtelensége, az önértékelés bizonytalan és túlméretezett volta és a környező világ behatásaira adott reakciók irreális és aránytalan volta”.²¹ A nemzeti identitás problémáin alapuló hisztéria bizonyos mértékig mindegyik délszláv nemzetnél tapasztalható volt, de Bibó leírása fokozottan érvényes a horvátországi szerbekre.

A Belgrád által amúgy is a horvátok ellen hangolt horvátországi szerbek nem kis félelemmel olvasták, hogy a legfontosabb új horvát politikai erő a Horvát Demokratikus Közösség (HDZ) szerint a Független Horvát Állam nem csupán fasiszta képződmény volt, de egyben a horvát nép önállóságra törekvésének kifejezője is.²² Az usztasa hatalom újjáéledésétől való félelmet csak fokozta, hogy a hatalomra került HDZ alkotmánytervezete nem csak a szocialista jelzöt kívánta törölni az ország nevéből, de az új horvát zászló közepére a szocialista címer helyett a régi horvát címert, a szerbek által fasiszta jelképnek tekintett „sahovnicát” akarta helyezni. A szerbek azt is nehezményezték, hogy a horvátok a latinbetűs írást kívánták hivatalossá tenni az ország területén. Azt, hogy a szerbek vezetőit, értelmiségi rétegét ezzel összefüggésben nem csupán a jogos félelem, de a politikai hisztériakeltés is mozgatta, két dolog mutatta. Egyfelől úgy tettek mintha nem tudnák, hogy a sahovnica szocialista jelképekkel körül-

²¹ Bibó István: A német politikai hisztéria okai és története. In: *Válogatott tanulmányok*. Első kötet. Budapest, Magvető, 1986, 374., 376. o.

²² A Horvát Demokratikus Közösség programjának irányelvei és céljai. *Létünk*, 1990/2–3, 322. o.

véve ugyan, de a szocialista Horvátország (sőt már a Magyar Királyság) címerében is benne volt. Másrészt elhallgatták, hogy a horvát alkotmánytervezet szerint az egyenjogúság érdekében külön törvény által szabályozott községekben a cirill írásmód is engedélyezett. Az ilyen típusú csúsztatások és manipulációk mind a két fél részéről igen gyakoriak voltak.

A horvátországi szerbek részben a Memorandum nyomán, részben az újonnan kialakult helyzetre hivatkozva azt hangoztatták, hogy ők Horvátországban veszélyeztetve érzik magukat, és ezért hamar felléptek az önvédelem, az autonómia igényével, amit egyebek között éppen azzal magyaráztak, hogy az új hatalom láthatóan ahhoz a fasiszta horvát államhoz kíván visszanyúlni, amely számos elemében szerbellenes volt. A horvátországi szerbek egyik legfontosabb vezetője, Jovan Rašković már 1990 májusában részletesen kifejtette elképzeléseit. Ebben kissé ködösen beszélt arról, hogy akarnak-e autonómiát vagy nem, de úgy vélte, hogy a többségében szerbek által lakott horvátországi területeken meg kell teremteni „az ellenállás alapját arra az esetre, ha a horvát száborban szerbellenes hangulat alakulna ki.” Szerinte a választások utáni horvát állam etnocentrikus állammá vált és azt állította, hogy e tekintetben nincs különbség a HDZ és a többi horvát párt között. Annak ellenére is ez volt a véleménye, hogy maga is úgy vélte, a horvátországi szerbek jelentős része szavazott a horvát reformkommunisták pártjára. Ugyanakkor elutasította az új horvát köztársasági elnök Franjo Tuđman azon javaslatát, hogy tárgyaljanak arról, miképpen vehetnének részt a horvátországi szerbek a horvát szábor munkájában. Rašković szerint mindegy, hogy esetleg soraikból kerülhet-e ki a szábor vagy a kormány alelnöke. „Ezzel nem oldunk meg semmit. Elmondtam azt is, hogy volt olyan idő, amikor olyan kommunista kormány volt Horvátországban, amelyben a szerbek voltak többségben, a horvátországi szerb népnek azonban ebből semmi haszna sem volt. Ezért ez az ajánlat inkább parádé, mintsem a problémák tényleges megoldása.” Rašković azt szerette volna, ha az új horvát alkotmányba bekerült volna a szerb nemzeti elem szuverenitásának ténye is. Ekkor még hazájának tekintette Horvátországot. „Mi nemzetiségileg szerbek vagyunk, de Horvátország a hazánk.” Nem csupán utalt rá, de ki is mondta, hogy nem szeretnék, ha sorsukat a szerbiai szerbek irányítanák.²³

²³ Razgovor s Jovanom Raškovićem. *NIN*, 1990. május 20. 16–20. o.

A horvát alkotmánytervezet május végi bejelentése után a horvátországi szerbek az általuk lakott (egyébként vegyes lakosságú) területen már júniusban új föderatív egységet kívántak létrehozni. Ez a türelmetlenség arra utal, hogy vezetőik egyáltalán nem a kompromisszumos megoldás keresését tekintették fő céljuknak, hanem a helyzet kiélezésére törekedtek. Ezzel párhuzamosan vita indult meg arról, hogy hol húzódnak Szerbia határai. 1990 nyarától a horvát önállósági törekvések megvalósításával párhuzamosan egyre határozottabban haladtak előre a valódi szerb autonómia megvalósításában. Vuk Drašković, aki akkoriban a szélsőségesebbek közé tartozott, az összes szerbek által lakott területet Szerbiához kívánta csatolni.²⁴ A szerbek nem egyszer végiggondolatlan cselekedeteit és retorikáját horvát részről hasonló cselekedetek és vádaskodások kísérték.

Nagyon tanulságos ebből a szempontból Vuk Drašković és Franjo Tuđman elnöki hivatalának 1991. februári levélváltása, amely egyébként a sajtóban megjelent írások egy részéhez képest csak mérsékelt állításokat fogalmaz meg. Drašković – aki 1990-ben azt mondta, hogy „ahol csak szerb sírok vannak, az mind szerb föld”²⁵ – ebben egyfelől józanságra inti Tuđmant, azt követeli, hogy azonnal fegyverezze le a horvát fegyveres erőket („az összes ottani terroristát és elmebeteget”). Szerinte, ha az elnök megszabadul az elvadult usztasa szellemtől, akkor nem lesz szükség arra, hogy megvédje a horvátokat szerbektől. Ugyanakkor a knini szerbek autonómiájára utalva azt állította, hogy „Knin nem szűnik meg, Knint senki sem fogja lemészárolni, amíg csak egy szerb is van a világon.” Az érzelmektől fűtött és egzaltáltságtól sem mentes levél szerint, ha a horvátok valóban olyanok, mint megválasztott vezetőik, akkor Horvátország azonnal váljon ki Jugoszláviából. „A közös élet nem lehetséges és értelmetlen ennyi gyűlölet és esztelenség esetén. Nyugodjon azonban bele abba, hogy ebben az esetben az a bizonyos Független Horvátország nem viheti magával a szerbek által lakott terület egyetlen darabkáját sem. (...) Az Usztasa Horvátország, Tuđman úr, morális, civilizációs, katonai, in-

²⁴ Milan Jačinović: Igre oko srpske pokrajine. *Danas*, 1990. június 6, 7–9. o.

²⁵ Miloslav Samardžić: *Istorija... Lik đenerala Draže Mihailovića u delima Vuka Draškovića*. <http://www.pressonline.rs/page/stories/sr.html?view=story&id=58643&sectionId=63>, 2009. február 15.

tellektuális és valamennyi történelmi és emberi szempontból invalid a tekintetben, hogy maga diktálhassa azokat a feltételeket, amelyek szerint hajlandó Jugoszláviában maradni, vagy kiválni belőle”. Végül arra figyelmeztette a horvát elnököt, hogy „Jasenovac negyvenszer nagyobb Mauthausennél. Ezt a szerbek nem felejtik el.”

A horvát elnöki hivatal meglepetését fejezte ki a levélben a horvátokkal szemben megnyilvánuló gyűlölet mennyisége miatt. „Úgy tűnik, hogy az Ön számára egyedül az a logikus és normális, ha a horvát nép kiválási feltételeit Szerbia diktálja. A történelem megmutatta, hogy Szerbia sem ’morális, sem civilizációs, sem katonai, sem intellektuális szempontból’ nem képes volt arra, hogy akarátát rákényszerítse Horvátországra.” A válaszban felsorolják azokat a tényeket, amelyek a horvátok antifasizmusáról tanúskodnak, majd felteszik a kérdést. „Vajon számít-e bármilyen érv is azzal a gyűlölettel szemben, amellyel Ön és a nagyszerb expanzionizmus Önhöz hasonló harcosai fellépnek?”²⁶ Az ilyen és még vadabb érveket tartalmazó szövegek, amilyeneket nagy számban olvashatunk a korabeli szerb és horvát sajtóban, érzelmileg is előkészítették az elkövetkező harcokat. Az említett Jovan Rašković (nemzetközileg is ismert pszichiáter) így jellemezte a szerbeket és a horvátokat: „A szerb nép mindezt valamiféle történelmi recidivára való kihívásként értelmezi, amely új félelmet, undort és régi gyanút ébreszt fel benne. Mindezek után a horvát-szerb viszonyok a paranoia új dimenziójával gazdagodnak. A horvát paranoia csökkenti és tagadja az usztasa bűnöket. A paranoid szerb felfogás érzi, hogy közel van a kollektív szerencsétlenség és megismétli a népirást.”²⁷

Ha az elmondottakat együtt, összefüggéseiben szemléljük, akkor nehezen tudjuk kivonni magunkat az alól az érzés alól, hogy az események legfőbb menete voltaképpen determinált volt. Az adott körülmények között kevés volt az esély arra, hogy a józan ész felülkerekedjen a determináló tényezőkön, s valamiféle békés kibontakozásnak lehessünk tanúi.

²⁶ Miroslav Krmpotić (szerk.) *Kronologija rata...* Zágráb, Hrvatski informativni centar–Slovo, 1998, 40–41.

²⁷ *Srbi. Izbeglice, prognanci i raseljena lica krajem XX veka.* Bilten Documentaciono informacioni centar Veritas. 1999 december.

Háborús bűnök és etnikai tisztogatások

A szerbek és horvátok közötti feszültségek már 1991 tavaszától kezdve halálos áldozatokat is követeltek. Ugyanebben az időben a horvát fasizmus veszélyére hivatkozva Szerbiából szervezett egységek evakuálták a horvátországi szerbek egy részét Szerbiába. Ezzel egyfelől növelték a háborús pszichózist, másfelől előkészítették a terepet a katonai megoldás számára. Az igazi összecsapások a horvát függetlenség kikiáltása, 1991. június 25-e után következtek.²⁸ A horvátországi szerbek a Jugoszláv Nép-hadsereg és a szerbiai szabadcsapatok egységeivel összefogva harcoltak a szuverenitást a köztársaság egész területén, tehát a szerbek lakta területen is megőrizni/megszerezni kívánó horvátok ellen, s 1991. december 19-én kikiáltották a Krajinai Szerb Köztársaságot. A különleges államalakulat vezetői saját erejükben és Belgrád támogatásában bízva nem akartak kevesebbet (még egy igen kiterjedt jogkörökkel rendelkező autonómiát sem) elfogadni, mint a terület függetlenségét, illetve azt, hogy köztársaságuknak joga legyen arra, hogy csatlakozzon az össz-szerb államhoz. Ez a tény, valamint a szerbek Boszniában elkövetett vérengzése megteremtette az alapot arra, hogy a nemzetközi közösség egy része tudomásul vegye: 1995 augusztusában a horvát hadsereg hatalmas offenzívát indított a Krajinai Szerb Köztársaság ellen.²⁹ A 150 ezres horvát haderővel szemben mintegy 30-40 ezer szerb fegyveres próbált szembeállni, de rövid ideig tartó ellenállás után feladta a harcot, és a horvátok visszafoglalták Horvátország területének jelentős részét. Amíg horvát részről a felszabadító harc jogosságát hangsúlyozzák, addig a szerbek népiirtásról beszélnek. Tény, hogy az 1991 nyarától 1995 őszéig tartó harcokban mindkét fél bevetett megengedhetetlen eszközöket is. Ezekről egyfelől a korabeli sajtó és egyéb kiadványok képei, másfelől a Hágai Nemzetközi Törvényszék, illetve a horvát bíróságok ítéletei tanúskodnak. Ezekből példaként négyet emelek ki.

A Nemzetközi Törvényszék a krajinai szerbek egyik legfőbb vezetőjét (miniszterelnökét, illetve államfőjét), Milan Babićot az alábbiak miatt ítélt-

²⁸ Ennek részleteiről ld. Laura Silber – Allan Little: *Jugoszlávia halála*. Budapest 1996, Zrinyi, 228–254. o.

²⁹ Juhász József: i.m. 240., 247–248.; Ozren Žunec: Država i pobunjenici: Operacija „Oluja” i njene posledice. *Erasmus*, 1995/listopad, 4–10. o.

te 13 év börtönre. Tudatosan és szántszándékkal részt vett a nem szerbek elleni üldözési kampányban. Tudatában volt a börtönökben elkövetett visszaéléseknek, a deportálásoknak, az erőszakos kitelepítéseknek és a tulajdon ellen elkövetett bűnöknek. Tudta, hogy a nem szerb lakosság erőszakos eltávolításakor civileket is megöltek, s hogy ezek a gyilkosságok az üldözési kampány lehetséges következményei. A nyilvánosság előtt, illetve a tömegtájékoztatásban elhangzott beszédeiben etnikai szempontból gyűjtő hatású beszédeket tartott és ez a propaganda segítette a horvátok és más nem szerbek elleni erőszak szenvedélyének elszabadulását. Bátorította és maga is segítette a fegyverek beszerzését, azok szétosztását a szerbek között az üldözési kampány folytatása érdekében.³⁰

A Törvényszék 35 év börtönre ítélte Milan Martićot, aki egyebek mellett a knini rendőrség vezetője, a köztársaság védelmi minisztere, majd köztársasági elnöke volt. A vádirat, illetve az ítélet szerint Martić az alábbi bűntettekben bűnös: üldözés, gyilkosság, bebörtönzés, kínzás, embertelen cselekedetek, durva bánásmód, deportálás, erőszakos kitelepítés, falvak indokolatlan lerombolása, vagy háborús szempontból szükségtelen elpusztítása, oktatási és vallási létesítmények lerombolása vagy szándékos megkárosítása, köz- és magánjavak fosztogatása.³¹

2008 májusában az illetékes zágrábi bíróság hét évi börtönre ítélte Mirko Norac horvát tábornokot, mert tudott arról, hogy egy 1993-as katonai akció idején háborús bűnöket követtek el, de nem tett ez ellen semmit.³² 2009. május elején a horvát bíróság első fokon 10 év börtönre ítélte Branimir Glavašt, mert 1991-ben Eszéken részt vett szerb civilek megkínzásában és meggyilkolásában. Társait öttől nyolc évig terjedő börtönre ítélték.³³

A háborús bűnök ügye a fentiekkel természetesen nem zárult le. Egyrészt azért nem, mert a bíróságok az említetteken kívül másokat is elítéltek, hiszen az említett bűnügyekben sokan részt vettek. Másrészt azért

³⁰ „RSK”(IT-03-72) MILAN BABIČ. <http://www.icty.org/sections/TheCases/ICTYJudgementList>

³¹ *Summary of the Appeal Judgement Prosecutor v. Milan Martić*. 2008. október 8. <http://www.un.org/icty>

³² *Norcu sedam godina, Ademi slobodan*. <http://novine.novolist.hr>, 2008. május 31.

³³ *Branimir Glavaš osuđen na deset godina zatvora*. <http://www.vjesnik.hr/html/2009/05/09/Clanak.asp?r=unu&c=3>

nem, mert Zágráb és a Nemzetközi Bíróság között változatlanul tart a húzakodás. A hágai főügyész kifogásolja, hogy Horvátország továbbra sem ad át bizonyos, az ítélkezéshez szükséges dokumentumokat, azaz nem működik együtt a Törvényszékkel.³⁴

A bírósági ítéletekből kirajzolódik az a légkör, amelynek eredményeképpen sokan meghaltak, sokakat kitelepítettek és sokan elmenekültek. Úgy tűnik, hogy ezek pontos létszámát az érintetteknek nem mindig sikerült megállapítani, de a tudatos manipulációt sem zárhatjuk ki teljesen. Az ENSZ adatai szerint 1991 végén (becslések alapján) 550 ezer horvát élt menekültként (displaced persons) Horvátország területén, míg 150 ezren az egykori Jugoszlávián kívül kerestek menedéket (refugees), 35.560 horvátországi szerb pedig Szerbia, illetve Montenegró területére menekült. A horvátországi menekültek számát 1992-től állapították meg hivatalos adatok alapján, létszámuk az év végén 260.705 volt, míg 77.550-en külföldön éltek menekültként. Létszámuk évről évre fokozatosan csökkent. 1997-ben már nem volt külföldön élő horvát menekült, a horvátországi horvát menekültek száma 2003 szeptemberében 11.904 volt. A menekülő szerbek száma viszont 1996 végéig folyamatosan nőtt. Szerbia és Montenegró területén 1991 végén 35.560-an voltak, 1996 végén 336.999-en. Ezek legnagyobb része az 1995 augusztusában végrehajtott horvát Vihar offenzíva elől menekült.³⁵ Szerb állítás szerint az offenzíva következtében a Krajainai Szerb Köztársaság déli területeiről az ottani szerbek 99 százaléka, mintegy 200 ezer ember menekült el.³⁶

Szerb számítások szerint 1990 és 1998 között Horvátország területén 7.168 szerb halt meg vagy tűnt el háborús cselekedetek következtében.³⁷ Horvát adatok szerint a háború következtében 10.669 horvát halt meg és 2.915 tűnt el.³⁸ Mivel nem jelzik külön, úgy tűnik, hogy ezek az adatok mind a katonai, mind a civil áldozatokat magukba foglalják.

³⁴ *Hrvatska dobro surađuje, osim što ne da topničke dnevnike*. <http://novine.novilist.hr>, 2009. június 5.

³⁵ *Report on Return of Displaced Persons and Refugees in the Republic of Croatia from 2000 – 2003*. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/UNTC/UNPAN015746.pdf>;

³⁶ Zvezdan Mančić: *Srbi u Hrvatskoj*. *Vreme*, 1995. augusztus 28.

³⁷ *Srbi. Izbeglice, prognanci i raseljena lica krajem XX veka*. Bilten Documentaciono informacioni centar Veritas. 1999. december.

³⁸ Dušan Bilandžić: i. m. 810. o.

Az események megítélése horvát és szerb oldalról szinte minden szempontból ellentétes. Egy horvát demográfus úgy véli, nem lehet megállapítani, hogy mennyien menekültek el az 1995-ös harcok után önkéntesen és mennyien vannak, akiket elűldöztek.³⁹ Szerb megítélés szerint az az állítás, hogy a szerbek önként menekültek volna el, csak a Tudman-rezsim propagandája volt. Maga Tudman meglehetősen cinikusan reagált a kialakult helyzetre: „Felhívtuk őket arra, hogy maradjanak, de elmentek, hát most mi legyen.” A horvát hatóságok azt állították, hogy azoknak a szerbeknek, akik Horvátországban kívánnak maradni, biztosítják az összes polgári jogot. Túl azon, hogy a szerbek, amint az az eddigiekből is nyilvánvaló, többet akartak, mint az etnikailag semleges állam által bárki számára biztosított állampolgári jog, nem bízhattak feltétlenül a horvát hatóságok ezen ígéretében. Nem csupán azért nem, mert a szélsőséges Horvát Jogpárt vezetője, Ante Đapić elégedett volt azzal, hogy a szerbek elmenekültek. Đapić szerint ugyanis „a szerb kisebbség egy része olyan tumor volt, amely az elmúlt száz évben szisztematikusan megakadályozta a horvát nemzet konszolidációját és a horvát állam megalakítását”. Számukra ennél nyilván fontosabb volt a szábor elnökének nyilatkozata, aki azt mondta, hogy a jóakarátú, békés szándékú szerbek visszatérhetnek Horvátországba, de „vigyáznunk kell arra, hogy ne térjenek vissza azok is, akik ismét a káoszt és a terrort valósítanak meg.” Szerinte „nem kellene amellet érvelni, hogy ők is visszatérhessenek, mert visszatérésükkel csak bonyolultabbá válna ’a horvát jövő’”.⁴⁰

Egy az EBESZ felkérésre 2004-ben végzett közvéleménykutatás szerint a Horvátországból elmenekült szerbek 60 százaléka semmiképpen nem kíván visszatérni korábbi lakóhelyére, 25 százalékuk pedig valószínűleg nem tér vissza. A háborús területen élő horvátok 63 százaléka, a Horvátország más területein élők 47 százaléka ellenezte, hogy az elmenekült szerbek visszatérjenek Horvátországba.⁴¹ Az ENSZ 2005-ös adatai Szerbiában és Montenegróban 100.651 horvátországi menekültet tartott szá-

³⁹ Ivan Lajić: Noviji razvoj stanovništva Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, 2004/2–3, 179. o.

⁴⁰ Zvezdan Mančić: i. m.

⁴¹ Slavica Lukić: Europski izveštaj iz balkanske etničke čistionice. *Globus*, 2004, szeptember 17.

mon.⁴² Amíg a horvát kormány azt állítja, hogy 120 ezer szerb menekült visszatért elhagyott lakóhelyére, addig az UNCHR adatai alapján ezek száma csupán 55.000.⁴³ Van olyan szerb értelmiségi, aki azt állítja, hogy 1991 és 1995 között a szerb hatóságok akadályozták meg, hogy a nyugat-szlavóniai szerbek visszatérjenek otthonukba. Azt akarták ugyanis, hogy ezek az emberek Kelet-Szlavóniában telepedjenek le, ahol az összlakosságnak csupán kevesebb, mint egynegyede volt szerb.⁴⁴

Zágráb szerint az 1991 és 1999 közötti időszakban Horvátország több mint 65 milliárd német márkát érő háborús kárt szenvedett el.⁴⁵ Persze nem csupán a horvátokat érte hatalmas kár. Bár a horvát kormány 1993 és 2005 között számos olyan törvényt hozott, ami (elvileg nemzetiségtől függetlenül) a menekültek ügyét kívánta rendezni, a Horvátországban lévő szerb javak problémája mind a mai napig nem oldódott meg. 1995-ben a kormány törvényt adott ki arról, hogy a szerb menekültek 19 ezer magánházát állami fennhatóság alá vonja és így biztosítja a menekültek bizonyos csoportjai, mindenekelőtt a boszniai horvátok elhelyezését.⁴⁶ A Tudman elnök halála után hatalomra került politikusok többször is megpróbálták rendezni az így kialakult helyzetet, szerb állítás szerint azonban a probléma nem oldódott meg. 2007-ben az 1995-ben elmenekült szerbek arra készültek, hogy elvesztett vagyonuk visszaszerzése ügyében pert indítanak a horvát állam ellen.⁴⁷ Vannak, akik úgy vélik, számos menekült visszatérne egykori lakóhelyére, ha rendeződne lakhatási helyzetük, nyugdíjügyük, s néhány más problémájuk.⁴⁸

⁴² 2005 UNHCR Statistical Yearbook Country Data Sheet – Croatia. <http://www.unhcr.org/4641be5611.html>

⁴³ *Spor povrata izbeglica u Hrvatsku*. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Spor-povrata-izbeglica-u-Hrvatsku.lt.html>, 2008. október 4.

⁴⁴ Roksanda Ninčić–Boris Vekić: Srbi u Hrvatskoj. *Vreme*, 1995. augusztus 28.

⁴⁵ Marijan Perković–Vlado Puljiz: Ratne štete, izdaci za branitelje, žrtve i stradalnike rata u Republici Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*. 2001/2, <http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/view/225/229>

⁴⁶ *Izvešće o povratu bespravno zauzete stambene imovine*. www.osce.org/item/3582.html?lc=HR

⁴⁷ Százhuszezer szerb perli Horvátországot. <http://www.hhrf.org/magyarszo/arhiva/2007/04/28/>

⁴⁸ *Srbija traži pritisak na Hrvatsku zbog izbeglica*. <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Srbija-trazi-pritisak-na-Hrvatsku-zbog-izbeglica.lt.html>, 2009. február 4.

Mind a két nemzet tagjainak igen nagy része úgy véli, hogy saját katonái csupán hazájukat, illetve nemzettársaikat védték, s nem követtek el bűnöket. Ez az oka annak, hogy a Hágai Törvényszék mind a mai napig elégedetlen Belgrád és Zágráb együttműködési készségével. Azt, hogy mennyire össznemzeti álláspontról van szó, jól mutatja, hogy az együttműködés Tudman halála, illetve Milošević bukása után, a demokratikus erők hatalomrajutásával sem vált kielégítővé. Horvátországban utcai tüntetéseken fejezték ki, hogy a lakosság egy része ellenzi a nemzeti hősöknek tekintett gyanúsítottak kiadását Hágának. Szerbiában is voltak tüntetések, de ott ezt a hangulatot részben azok a szavazatok mutatják, amit a lakosság a kiadást ellenző pártokra adott le. (Az ilyen pártokra leadott szavazatokat persze nem tekinthetjük automatikusan a háborús bűnösök melletti kiállásnak, hiszen a szavazatok mögött nyilván más, például szociális megfontolások is voltak.)

Végszó

A horvátok és a szerbek közötti feszültségeknek és a kölcsönös népiirtás körüli vitáknak még távolról sincs vége. Ezt a legjobban a Vihar hadművelet évenkénti évfordulóján elhangzó beszédek és újságcikkek hangulata mutatja. Az utóbbi időben azonban mégiscsak van a két nép között bizonyos közeledés. Nem csupán arról van szó, hogy a gazdasági válság együttműködésre készítette a két ország politikusait és a gazdasági élet szereplőit, és a horvát turizmusból élők egyre jobban szorgalmazzák, hogy a szerb turisták nagyobb számban térjenek vissza a már ismert és kedvelt horvát üdülőhelyekre, ahol persze értelemszerűen nyelvi problémáik sincsenek. Legalább ilyen fontos a Horvátország Szerbia elleni perében kialakult vita és párbeszéd.

1999. július 2-án ugyanis Horvátország a Hágai Nemzetközi Bíróság (ICJ) előtt pert indított a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság ellen, mert az szerinte 1991 és 1995 között megsértette a népiirtás büntetvény megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezményt. A Hágai Bíróságnál indított perrel kapcsolatban egy ismert horvát ügyvéd, Anto Nobile úgy vélekedett, hogy Horvátországnak (Bosznia-Hercegovinával ellentétben) nem okozna gondot annak bizonyítása, hogy Szerbia beavatkozott a horvátországi összecsapásokba, de

nem tudná bizonyítani, hogy népiirtás történt. Úgy vélte, igaz ugyan, hogy tömeges háborús bűnöket követtek el a polgári lakosság és hadifoglyok ellen, és volt etnikai tisztogatás, ennek mértéke azonban nem érte el azt a határt, amit népiirtásnak nevezhetünk. Ezt érvényesnek tekintette a két legismertebb eseménnyel, a vukovári vérengzéssel és a Vihar nevű hadművelettel kapcsolatban is.⁴⁹ Miután a Hágai Bíróság 2008 őszén illetékesnek mondta magát a Horvátország által benyújtott per ügyében, a szerb külügyminiszter bejelentette, hogy Szerbia viszontváddal kíván élni. Ezt a Független Horvát Állam 1941 és 1945 között szerbek ellen elkövetett bűntettei miatt kívánják beadni.⁵⁰

Egy horvát elemző szerint, aki ugyancsak úgy véli, hogy nem történt népiirtás, a nemzetközi közösség elvárja, hogy a két ország gyorsan békéljen meg egymással.⁵¹ Stipe Mesić leköszönőben lévő horvát köztársasági elnök pedig meglebegtette annak lehetőségét, hogy Horvátország esetleg visszavonja a vádemelést, igaz az illetékes miniszter nem tudott erről.⁵² Mindennek fényében nem teljesen lehetetlen, hogy a két ország, némi kölcsönös zsarolás után gazdasági érdekeit és az európai integráció követelményeit figyelembe véve végül peren kívül mégiscsak megegyezik egymással. A háború nyomai pedig még sokáig megmaradnak az érintettek és családjuk emlékezetében.

(A kötet számára készült tanulmány)

⁴⁹ *Haški sud Nobilo uvjeren da tužba Hrvatske za genocid neće proći u Haagu.* <http://www.ezadar.hr/clanak/nobilo-uvjeren-da-tuzba-hrvatske-za-genocid-nece-proci-u-haagu>, 2008. nov. 23.

⁵⁰ *U tužbi Srbije zlocini ustaša i NDH.* <http://www.glassrpske.com/vijest/8/srbija/15238/lat/U-tuzbi-Srbije-zlocini-ustasa-i-NDH.html>, 2008. dec. 14.

⁵¹ Ines Sabalić: *Zapad traži da se hitno pomirimo sa Srbijom.* http://www.b92.net/info/moj_ugaol/index.php?yyyy=2008&mm=11&nav_id=330314, 2008. november 23.

⁵² *Hrvatska odustaje od tužbe protiv Srbije?* <http://novine.novilist.hr>, 2009. április 7.